

О. М. Гурова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Соціокультурна детермінація називання осіб зі значенням «вік людини» в українській мові (діти і старі)

Гурова О. М. Соціокультурна детермінація називання осіб зі значенням «вік людини» в українській мові (діти і старі). У статті розглянуто особливості соціокультурної детермінації назв осіб зі значенням «вік людини» в українській мові. Простежено залежність найменувань, що належать до лексико-семантичної підгрупи «діти», від етапів дорослішання та особливостей входження дитини в життя соціуму. Висвітлено оцінну семантику лексем, що позначають дітей і старих людей з урахуванням специфіки соціокультурних детермінант загального плану. Проаналізовано окремі номінації з погляду мовних засобів вираження аксіологічної семантики.

Ключові слова: *номінація, семантика, лексико-семантична група, українська мова, значення, оцінка.*

Гурова О. М. Социкультурная детерминация называния лиц со значением «возраст человека» в украинском языке (дети и старики). В статье рассматриваются особенности социкультурной детерминации названий лиц со значением «возраст человека» в украинском языке. Прослеживается зависимость названий, которые принадлежат к лексико-семантической подгруппе «дети», от этапов взросления и особенностей вхождения ребенка в жизнь социума. Определяется оценочная семантика лексем, обозначающих детей и старых людей, учитывая специфику социкультурных детерминант общего плана. Анализируются отдельные номинации с позиции языковых средств выражения аксиологической семантики.

Ключевые слова: *номінація, семантика, лексико-семантична група, український язык, значення, оцінка.*

Hurova O. M. Sociocultural determination by naming persons with a meaning «age of people» in the Ukrainian language (children and the elderly). An article discusses features of the sociocultural determination by naming persons with a meaning “age of people” in the Ukrainian language. It also traces the dependence of items belonging to the lexical-semantic subgroup “children” on phases of maturation and specificity of child’s entrance in social life. In the article investigated estimation semantics of lexemes that denominate children and elderly people with specific social and cultural determinants of the overall plan. Analyzed the separate nominations in terms of linguistic means of expression axiological semantics.

Keywords: *nomination, semantics, lexical-semantic group, Ukrainian language, meaning, estimation.*

Особливості здійснення первинної або вторинної номінації зумовлюються рядом чинників різного порядку, серед яких можна виділити екстралінгвальні та інтралінгвальні. Їх співвідношення та взаємодія формують зміст номінативних контекстів, що відображають характерну для кожної лінгвокультурної традиції спрямованість пізнавальної діяльності людини та специфіку її вираження в мовних знаках.

Важливим формантом лексико-семантичного складу української мови та національної мовної картини світу є лексико-семантична група зі значенням «вік людини». За нашими спостереженнями, зробленими в процесі обстеження словників різного типу (літературних, діалектних, історичних, етимологічних та інших), фольклорних та етнологічних текстів, до цієї групи належить понад 1300 назв.

Усі явища соціокультурного порядку, що тією чи іншою мірою визначають особливості називання осіб української мови за віком, належать до екстралінгвальних чинників номінації. Вони утворюють культурно-світоглядний, аксіологічний, ментальний простори, у яких здійснюється й сам процес номінування, й особливості його вербалізації. Явища позамовного порядку впливають на особливості вибору ознаки, покладеної в основу називання, а також на включення осіб за віковою характеристикою в парадигму оцінних визначень. Крім того, соціокультурні явища, що

знаходяться в позамовній площині, суттєво впливають на ступінь деталізації найменувань осіб, зумовлюють більшу або меншу увагу до тих чи тих вікових періодів у житті людини. Видається прикметним кількісне наповнення лексико-семантичних підгруп, що відображають різні вікові періоди в житті людини — дитинство, молодість, дорослість, старість. До першої підгрупи належить 500 назв, другу підгрупу складають 350 номінацій, третю й четверту відповідно 200 і 250 назв.

Не можна не відзначити кількісний і якісний склад лексико-семантичної підгрупи «дитинство». Він важливий з кількох причин. По-перше, визначальною для цієї підгрупи є вікова диференціація дітей, що формується називанням особи за роками життя. Мовлячи інакше, свої особливі назви отримують діти першого, другого, третього та інших років життя.

Аналізований матеріал дозволяє визначити одну закономірність: чим менша дитина за віком, тим детальніші класифікаційні характеристики вона отримує в українському лінгвокультурному просторі. Так, дитина на першому році життя називається по-різному: *пискляточко* (видає пискливо звуки), *муляточко* (постійно потребує турботи, не дає спокою), *сидун* (коли вже вміє сидіти), *плазунча* (як уже вміє повзати), *дід*, *бабуся* (коли ще немає зубів), *зубань* (коли з’являються перші зуби), *белькотун*, *сокотун*, *гудун*, *балакун*, *шав-*

котун (коли навчається говорити), *щобетун*, *цікорун* (як уже вмів говорити) [6:74].

Протягом другого року життя дитина отримує такі назви: *стрижак* (можна вже зрізувати нігті, стригти чуб) [6:103], *брехунці* (часом розказують таке, чого не було й не буде) [6:104], *хвостики* (за матір'ю хвостиком бігають) [6:104]. Трирічну дитину називають: *третяк*, *гулячок*, *пічкур* [6:118]. Коли дитині виповнюється чотири роки, найчастіше вона отримує такі назви: *гульвіса*, *жевичик*, *четвертак* [6:130], а на п'ятому році — *п'ятиліток* [6:148]. Дорослішання дитини виявляється в набутті нею якісних біологічних змін та культурних функцій, а водночас і способу включення в життя соціуму. Тому соціокультурні детермінанти називання дитини за віком проявляються вже у виборі ознаки номінації за здатністю дитини виконувати певну роботу. Наприклад, у п'ять років це *підпасич* [6:148]; у шість — *пастух* [6:148].

Отже, у наведених вище назвах, як і в багатьох інших, вікова характеристика дитини здійснюється опосередковано, не шляхом прямої вказівки на вік, а виокремленням ознаки, що характеризує життя дитини в певний віковий період. Особливо виразно непряма номінація, що має вторинний характер, виявляється у перифрастичних назвах на кшталт *їсть першу паску* [6:74], *другу паску (кутю) їсть* [6:103], *третьа наша* [6:118], *четверте літо* [6:130].

Для раннього та середнього дитячого віку суттєвим є розрізнення на хлопчиків та дівчаток, тому називання здійснюється здебільшого без урахування статевий належності дитини. Статеве дозрівання дитини є її відмінною ознакою, важливою для соціуму, що знаходить своє відображення в диференціації називання за розрізненням статі. Хлопців-підлітків називають *парубчак*, *парубій* [19:195], *джус* [8:211], *гіциль* [11:70], *віросток* [19:72], дівчата-підлітки мають такі назви: *дівчук* [7:109], *малєця* [7:159], *марцівка* [19:170] та інші. Необхідно наголосити на тому, що наведені лексеми можуть уживатися в різних діалектах і при цьому розрізнятися своїми значеннями.

Надзвичайна цінність дитини для сім'ї, роду й народу в цілому знаходить свої мовне втілення у численних оцінних номінаціях. Їх поява та продуктивність спричинена, крім усього іншого, особливостями ментальності українців, рисами національного характеру, культом «серця» в народному житті. Звідси численні пестливі назви: *дітійночка*, *дітвачок* [8:221], *немовляточко* [13:338], *плазунчик* [6:74], *ясельничок* [18:260], *жалдачок* [16:309], *кашачок* [17:159]. Номінації із пейоративною семантикою не займають важливого місця в лексико-семантичній підгрупі «діти», хоча й не є поодинокими: *цванок* [11:619], *бахуриця* [11:21], *дітїска* [19:110].

Лексико-семантична підгрупа «старі люди» на відміну від підгрупи «діти» не є внутрішньо диференційованою за віковою ознакою, тобто внутрішній поділ на старих людей, що мають різний вік (шістдесят, шістдесят п'ять, сімдесят років), нева-

жливий для соціуму. Це пояснюється різними соціокультурними чинниками, зокрема послабленою увагою до цієї групи в зв'язку з тим, що в старих людей не відбувається виразних, різко окреслених часом біологічних змін, етап руйнування соціальних зв'язків настає поступово, так само, як і активність виконання соціальних функцій.

Натомість спостерігається надзвичайна строкатість у способах вираження оцінних значень та кваліфікативних характеристик осіб, що здійснюються як успадкованою, так і запозиченою лексикою. До останніх належать такі запозичення: з молдавської і румунської мов — *мошул* [11:299], *леліка* [11:256], *моша* [11:299]; з новогрецької мови — *іорій (йорій)* [2:142; 3:23], *яруха* [3:39]; зі східнороманських мов — *матуша* [11:281], *буна* [11:42]; з польської мови — *лаїба* [9:201].

Серед арготичних і жаргонових назв на позначення старих людей в українській мові спостерігаємо такі: *шкарбун*, *дундук* [4:15], *пахан* [14:249–250], *вуркаган (уркаган)* [14:97], *кїндер* [5:325], *бабуленція* ([14:462], *рудєра* [14:291], *грат* [4:39]. Наприклад, оцінна семантика назв *рудєра*, *грат* є результатом вторинної номінації, пов'язаної з розвитком метафоричного значення (*рудєра* «ветха будівля, руїни» (запозичення з польської мови) → «жінка похилого віку»; *грат*, *гратя* «старі речі; мотлох; кухонний посуд» → «жінка старшого віку») шляхом актуалізації сем «старість, зруйнованість, зношеність, непотріб, мотлох».

Серед українських школярських і студентських арготизмів, зібраних О. Горбачем, трапляються назви *кобыла*, *гїба* на позначення поганої старої жінки [4:46]. *Гєба* (назва корови), *гїба*, *гїба* («худий кінь») запозичені з угорської мови. Л. Ставицька фіксує слово *кляча* як назву старої жінки [14:462].

На позначення старих людей в українській мові вживаються як зменшено-пестливі (*дідусик* [19:110], *батьночко* [10:23], *бабусенька* [12:5], *бабунечка* [19:42]), так і згрубіло-зневажливі (*дидугєн* [1:131], *дідуха* [19:110], *бабіще* [19:41], *бабуха* [19:43]) назви.

У цілому спостерігаємо різко негативну й різко позитивну оцінку, покладену в називання осіб лексико-семантичної підгрупи «старі люди». Негативно сприймається те, що є відхиленням від норми дорослої людини (розумові, психічні особливості, зовнішній вигляд, здатність виконувати роботу тощо).

Фізична слабкість, інтелектуальна немічність та інші ознаки старості формують базові характеристики старої людини, які в певному сенсі дозволяють поставити на одну соціокультурну площину дітей і старих. Не випадково в народі кажуть: *старе, як мале: що побачить, того й просить* [15:209]; *що старе, що мале, що дурне* [15:209]; *старий, а розуму за дитину не має* [15:209]. Утім, безпорадність дитини і старої людини аксіологічно не отожднюється. Якщо безпорадність старої людини виявляє її немічність і втрату важливих соціальних функцій та фізіологічних якостей, що нерідко сприймається негативно, то безпорадність

дитини мислиться в перспективі її подальшого до-
рослішання і не викликає осуду.

Проаналізований вище матеріал дозволяє дій-
ти таких загальних висновків: соціокультурна
детермінація відіграє особливу роль у називанні
дітей та дорослих; аксіологізація особи в україн-

ському лінгвокультурному просторі, для якої ба-
зовою характеристикою є вік, має світоглядне
підґрунтя і зумовлюється системою чинників різ-
ного порядку, насамперед психологічними, мен-
тальними, соціальними. Визначальним для аналі-
зованих лексем є непряма вказівка на вік людини.

Література

1. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : У 2-х т. — Т. 1. А—Н / Григорій Аркушин. — Луцьк : Ред.-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. — XXIV + 354 с.
2. Горбач О. Арго слобожанських сліпців «невлів». // Науковий Збірник Українського Вільного Університету, Філософський Факультет. — Т. 7. — Мюнхен, 1971 // Горбач О. Зібрані статті І. Арго на Україні [фотопередрук] / О. Горбач. — Мюнхен, 1993. — С. 136—148.
3. Горбач О. Арго українських лірників. // Наукові записки Українського Вільного Університету. — Ч. 1. — Мюнхен, 1957 // Горбач О. Зібрані статті І. Арго на Україні [фотопередрук] / О. Горбач. — Мюнхен, 1993. — С. 5—44.
4. Горбач О. Арго українських школярів і студентів // Наукові записки Українського Вільного Університету, Ч. 8., 1964—1966, Філософський Факультет, Мюнхен, 1966 // Горбач О. Зібрані статті І. Арго на Україні [фотопередрук] / О. Горбач — Мюнхен, 1993. — С. 3—55.
5. Горбач О. Львівські проступницько-тюремницькі арготизми (до 1930-их років). // Науковий Збірник Українського Вільного Університету. — Т. X. — Мюнхен, 1983. // Горбач О. Зібрані статті І. Арго на Україні [фотопередрук] / О. Горбач. — Мюнхен, 1993. — С. 296—326.
6. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / Марко Грушевський. — К. : Либідь, 2006. — 256 с.
7. Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок // Українська діалектна лексика [Зб. наук. праць] / М. М. Корзонюк. — К. : Наук. думка, 1987. — С. 62—267.
8. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. — Ч. 1 (А—Н). — К. : Наук. думка, 1984. — 496 с.
9. Сагаровський А. А. Матеріали до Діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини). — Вип. 1. А — Об'ясняється / А. А. Сагаровський. — Х. : ОБВ НМЦ ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. — 296 с.
10. Словарь украинского языка / за ред. Б. Грінченка [зібрала редакція журналу «Кіевская Старина»; упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко] — Томъ І (А—Ж) [надруковано з видання 1907—1909 рр. фотомеханічним способом]. — К. : АН УРСР, 1958 — 496 с.
11. Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н. В. Гуйванюк. — Чернівці : Рута, 2005. — 688 с.
12. Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. / НАНУ; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича — Вип. 2 (Б — Богуславець) — Львів, 1994. — 152 с.
13. Словник української мови : В 11 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; редкол. І. К. Білодід (голова) та ін. — Т. V : Н—О / Уклад. : В. М. Білоноженко та ін. — К. : Наук. думка, 1974. — 840 с.
14. Ставицька Л. Український жаргон. Словник : Містить близько 4070 слів і понад 700 стійких словосполучень / Леся Ставицька. — К. : Критика, 2005. — 496 с.
15. Українські прислів'я та приказки [редакційна колегія : С. Д. Зубков, О. І. Дей, І. П. Березовський, Д. В. Павличко, П. І. Майборода, С. Л. Коба ; відповідальний редактор С. Д. Зубков; упорядкування С. В. Мишанича та М. М. Пазяка; вступна стаття М. М. Пазяка; ілюстрації заслуженого художника УРСР Анатолія Василенка]. — К. : Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1984. — 391 с.
16. Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: у 4-х т. / В. А. Чабаненко. — Запоріжжя : ВПК Запоріжжя, 1992. — Т. 1 (А—Ж). — 1992. — 324 с.
17. Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: у 4-х т. / В. А. Чабаненко. — Запоріжжя : ВПК Запоріжжя, 1992. — Т. 2 (З—Н). — 1992. — 372 с.
18. Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : у 4-х т. / В. А. Чабаненко. — Запоріжжя : ВПК Запоріжжя, 1992. — Т. 4 (Р—Я). — 1992. — 264 с.
19. Шило Г. Ф. Наддністрянський регіональний словник [наукове видання «Діалектологічна скриня»; ред. колегія : Наталя Хобзей (голова) та ін. ; відпов. редактори : Левко Полюга, Наталя Хобзей] / Гаврило Шило. — Львів — Нью-Йорк : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України; Наукове товариство ім. Шевченка в Америці, 2008 — 288 с.